

**NARROW ROAD TO THE DEEP NORTH:
BOND'un Şiddet Sorununa Farklı Açıldan Bakışı**

Şevki KÖMÜR*

Tiyatronun gözde bir sanat dalı olduğu dönemde oyun yazmaya başlayan Bond, 1934 yılında işçi sınıfı bir ailenin çocuğu olarak Londra yakınlarında Holloway'de dünyaya gelir. İkinci Dünya Savaşını daha çok küçük yaşta karşılayan yazar, savaşın neden olduğu dehşeti, korkuyu ve yıkımı derinden yaşamış, Nazi saldırıları nedeniyle iki kez doğduğu yerden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bond, Nazi Almanya'sının ve savaşın neden olduğu korku ve şiddeti belleğinden bir türlü çıkarıp atamamıştır. Savaşın sona ermesiyle yeniden Londra'ya dönen yazar, eğitime kaldığı yerden devam eder. Bu arada yaptığı bir söyleşide savaş deneyimlerinden şöyle söz eder:

Bir keresinde yolda yürürken aniden duyduğum, tarif edemeyeceğim korkunç bir patlamayı hatırlıyorum. Bu öylesine bir patlamayı ki, taa içimde hissettim. Parkta yürüdüm ve ağaçların yaprak ve dallarının tamamen döküldüğünü gördüm ve yerden başı kopmuş bir kuş aldım.⁽¹⁾

Ne var ki, Bond okulda verilen eğitime karşı olduğunu "bu eğitimin çocukları edilgen bir şekilde her şeyi kabul etmeyi hazırlamak" olarak dile getirir⁽²⁾. Bu arada Coult (1977), okul yıllarında Bond'u etkileyip belki de tiyatroya yönelmesine ön ayak olan bir deneyiminden şöyle söz eder:

* Yard. Doç. Dr. Muğla Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

(1) Simon Trussler, *New Theatre Voices of the Seventies*, Eyre Methuen, London, 1981. s. 25.

(2) Simon Trussler, *Drama and Dialects of Violence, Theatre Quarterly*, 2, No: 5, 1972, s. 5-14.

1930 doğumlu Bond, tiyatro olayı ile ilk kez ortaokul yıllarında sahnelenen Donald Wolfit'in Macbeth oyunu ile tanıştığını ve yaşamında ilk kez gerçekten kendi sorunlarını, yaşamını, çevresindeki politik yapıyı dile getiren birilerini gördüğünü ve bu duygunun da kendisi için yabancı olmadığını söyler.⁽³⁾

Yasaların ön gördüğü eğitimi tamamlayan Bond hayata atılır ve çeşitli işlerde çalışır. Bu arada askere alınır ve Müttefik Kuvvetler'in bir üyesi olarak Avusturya'ya gönderilir. Yazarın askerlik görevini yaparken Viyana'da geçirdiği iki yıl boyunca yazdığı kısa öykülerin sanat yaşamında ayrı bir yeri vardır. Bond'un akademik düzeyde tiyatro eğitimi yoktur. Bu eğitimini tiyatronun içinde bulunarak kazanır. Bu dönem tiyatrosuna damgasını vuran önemli kişileri; Brecht'i, Chekhov'u ve Artaud'u okur. 1960'lı yılların başında Royal Court Tiyatro'sunun genç yazarlarından biri olan Bond, bu zamana kadar üçü televizyon için olmak üzere on beş oyun yazar ancak, bu oyunlardan çoğu tiyatro ve televizyon kuruluşlarından geri çevrilir. Öte yandan bir Pazar akşamı dekorsuz olarak Royal Court'ta sahnelenen **The Pope's Wedding**, yazarın yaşamında dönüm noktasıdır. Bu oyunun sahnelenmesinde genç yeteneklere öncülük eden Royal Court ve oyun yönetmeni George Devine'nin katkısı azımsanmayacak kadar büyüktür. Ayrıca Bond'un ilk oyunlarını tiyatronun gözde bir sanat dalı olduğu dönemde yazması onu cesaretlendiren etkenler arasındadır.

1950'li yılların sonunda başarılı olmuş oyun yazarlarının hemen hepsi, işçi sınıfı üyesi oyun yazarlarıdır. Çoğunun üniversite eğitimi bile yoktur. Ayrıca bu yazarlar radyolara ve televizyonlara oyun yazarak bu sanat dalına atılmışlardır. Yarattıkları karakterler var olan düzene ve onun değerlerine savaş açan öfke dolu insanlardır. Batı toplumunda ne olup bittiğinin farkında olan bu oyun yazarları toplumsal konuları, şiddeti doğuran nedenleri, eğitimde fırsat eşitliğinin oluşturulması, kapitalist düzenin insan üzerindeki olumsuz etkilerini eleştirel bir yaklaşımla ele alarak oyunlarına yansıtılar.⁽⁴⁾

Çağdaş bir oyun yazarı olarak Bond da toplumsal sorunları ele alırken, kapitalist düzenin birey üzerindeki baskısını göstermeye çalışır. Bu

(3) Tony Coult, *The Plays of Edward Bond*, Eyre Methuen, London, 1977. s.12.

(4) İbrahim Yerebakan, *The Treatment of Class in New Wave of British Theatre: 1956-1964*, University of Hull, 1993, s. 11, (Basılmamış Doktora Tezi).

bağlamda Bond'un şiddeti ele alıp, oyunlarında yer vermesi farklıdır. Ar-tand'a göre tiyatronun işlevi, izleyicinin düş dünyasına yönelerek, bilin-çaltında saklı kalan güçleri ortaya çıkarmaya yönelmek olmalıdır.⁽⁵⁾ Öte yandan Bond şiddet içeren ekinsel bir çevrenin insanın ruhsal evreni üye-rindeki etkisi üzerinde durur.⁽⁶⁾

Bond'a göre insan doğuştan suçsuz ve temizdir. Ne var ki, içinde ya-sadığı yoz ekin ortamı ağır ekonomik koşullarla birleşince ona zarar verir ve şiddete yöneltir. Yazdığı oyunlar irdelendiğinde, karakterlerin güç ko-şullar altında bile insancıl yönlerini korudukları görülür. Yazar, katıldığı bir söyleşide "Saldırganlık insanın doğasında yoktur. Saldırganlığa insan doğasına ters düşen toplumsal düzen neden olur."⁽⁷⁾ derken, çevresel etki-lerle bozulan ruhsal dengenin insanı şiddete yönelttiğini söylemeye çalışır.

Bond'a göre sanayileşmenin ve kapitalist düzenin en kötü yönlerinden biri de emekçinin işiyle olumlu bir ilişki kurmasına izin vermemesidir. "İnsanlar ancak özgürce ve bütünüyle yaratıcı yeteneklerini geliştirebil-diklerinde doğal olurlar"⁽⁸⁾ derken, yazar kapitalist düzenin doğuştan ge-tirdiğimiz onca gizli yeteneğin gelişimini kısıtladığını vurgulamaya çalışır. Yine **The Fool** oyununa yazdığı önsözde, insanın doğuştan getirdiği bir çok gizli yeteneği uygun çevre koşullarında geliştirebilir" diyerek, kapita-list düzenle ilgili görüşlerini aktarmayı sürdürür. Öte yandan Bond, kapita-list düzen içinde çocuk ve yaşlıların da duruma eğilerek bu toplum ke-simlerine karşı ilgisiz kalanları eleştirme yoluna gider. Yazar, toplumun çocuklara diledikleri gibi yaşamalarına olanak tanımayarak, yarışmaya da-yalı bir ortamda kendi yazgılarıyla baş başa bıraktığına inanır. Richard Scharine, Bond üzerine yaptığı çalışmasında, yazarın bu konudaki görüş-lerini daha da belirginleştirir:

(5) J. L. Styan, **Modern Drama in Theory and Practice 3**, Expressionism and Epic Theatre, Cambridge University Press, 1981, s. 110.

(6) Ayşen Sayın, **The Effects of A Violent Culture on Human Beings in Four of Edward Bond's Plays: Saved, Early Morning, Narrow Road to the Deep North and Lear**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bil. Enst., 1989, s.18, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

(7) Edward Bond, "An Interview in" *Critical Quarterly*, Vol. 26, 1972, s.127.

(8) Terry Eagleton, **Nature and Violence: "The Prefaces of Edward Bond"**, 26 No:1-2-127-135, 1984, s.128.

Bond'un ilgisi özellikle toplum ve onun kuralları arasındaki ilişkide yoğunlaşır. Toplumun kendi çocuklarını bazı şekillerde yok ettiğine inanır. Biyolojik olarak yaşayabilecek şekilde biçim kazanmış insan, teknolojik olarak yaşamaya zorlanmıştır. Toplum başarısını akla dayalı, tinsel sağlığından çok, büyük ulusal üretimle ölçer.⁽⁹⁾

Bond'un oyunlarında şiddeti ele alışı ve vermek istediği mesajlar öteki oyun yazarlarından farklı ve etkileyicidir. Bond bugünkü toplumsal, ekinsel ve politik sorunların kökenine inerek, bu sorunların oluşum biçimini ve nedenlerini göstermeye çalışır. Bundaki amacı, var olan sorunları ortaya koymak, onlara çözüm yolları aramak ve toplumu daha yaşanılır kılmaktır. Yarattığı karakterlere bakılırsa, yazarın tartıştığı sorunların çözülebilirliği gözden kaçmayacaktır. Karakterlerin pek çoğunda iyi bir toplum yaratma umudu vardır.

Bond'un ilk dönem oyunları eleştirmenlerden olumlu tepki almamasına karşın, tutarlı sanatçı kişiliğini sürdürmüş ve çok geçmeden Çağdaş İngiliz Tiyatrosu'nda hak ettiği yeri almıştır. Bond, ilk oyunu olan **The Pope's Wedding**'de tarım işçilerinin durumunu konu edinir ve bu insanların yaşam biçimleri ve bu yaşam biçimlerinin neden olduğu şiddet ortamlarını irdeler. İkinci oyunu **Saved**'de Londra dışında Essex'de başlattığı toplumsal eleştiriye kent ortamına taşır ve yoksulluğun egemen olduğu aile örneği ile sevgisizliğin ve iletişim kuramamanın olumsuz sonuçlarını öne çıkarır. **The Pope's Wedding**'de doğal bir yaklaşım sergileyen yazarın, **Saved**'de bundan kurtulmaya çalıştığı görülür. **Early Morning** ile daha önceki iki oyununda sergilediği doğalcılığı bir kenara bırakır. Önceki iki oyunda yetişme biçimi ve çevrenin etkisiyle doğal dengesi bozulan bireyleri öne çıkarırken, **Early Morning**'de insanlara acı çektirip, zulüm uygulayanları konu edinir.⁽¹⁰⁾ Bu dönemde Bond'u olumsuz etkileyen önemli olaylardan biri de sansürdür. 1965 yılında sahnelenen **Saved**, ünlü bebek taşıma sahnesinden ötürü Sansür Kurulu'nca yasaklanır. Öte yandan **Early Morning** de aynı kaderi paylaşır. 1968 yılında sansürün kaldırılması Bond için yeni bir dönemin başlangıcıdır.

⁽⁹⁾ Richard Scharine, **The Plays of Edward Bond**, Associated University Press, 1976, s.256.

⁽¹⁰⁾ John Russel Taylor, **The Second Wave**, Eyre Methuen, London, 1982, s. 84.

Bond'un **Narrow Road to the Deep North**'u üç gün gibi kısa bir sürede yazması, yazarın kendini kanıtlama çabası olarak gösterilebilir. "**Narrow Road to the Deep North**, Bond'un halkına ulaşan ilk oyunudur. Belki de bunun nedeni, bu oyunda onları kızdıracak bir şeyin olmamasıdır."⁽¹¹⁾ Oyunun uzak doğuda bir yerlerde, onyedinci, onsekizinci ya da ondokuzuncu yüzyılda kurgulanmasının, yazarın politik eleştirisini daha etkin kıldığı söylenebilir. Bond **Saved**'den sonra yazdığı bir çok oyunda eğitim sistemini ve dinin yıkım etkilerini irdelemeye yönelir. Özellikle **Narrow Road to the Deep North**'da Basho'nun daha fazla bilgi edinmek üzere çıktığı yolculuk önemli bir taşlama konusu oluşturur.⁽¹²⁾ Bond, **Narrow Road to the Deep North**'da yoksul bir çiftçi ailesi tarafından nehir kenarına bırakılan bir bebeğe yardım etmeyip, daha fazla bilgi edinmek üzere kuzeye yaptığı yolculuğa devam eden bir ozanın öyküsünü ve daha sonra gelişen olayları işler. "Bir ozanın böyle bir sorumluluktan kaçması gerektiğini"⁽¹³⁾ söyleyerek insanların üzerine düşen konularda sorumluluklarını yerine getirmesini ister.

Oyunun başında haiku şairi Basho, kendini izleyiciye tanıtır ve Kuzey'in derinliklerine daha fazla aydınlanmak ve bilgi edinmek üzere yolculuğa çıktığını söyler. Bir sonraki sahnede, aradan otuz yıl geçmiş ve Basho geri dönmüştür. Ancak aradığı (peşinde olduğu) aydınlanmayı ya da bilgiyi bulamamıştır. Dönüş yolunda genç bir keşiş olan Kiro ile karşılaşır ve Kiro, Basho'ya öğrencisi olup, ondan çok şey öğrenmek istediğini belirtir. Ne var ki, Basho Kiro'ya saçma sapan sorular sorarak bu isteğini geri çevirir. Basho, otuz yılını geçirdiği Kuzey'de İngiliz Deniz Albayı ve misyoner kızkardeşi Georgiana ile karşılaşmıştır. Albayın görevi, kuzeydeki İngiliz sömürgesini kontrol altında tutmak, kızkardeşi Georgiana ise Hıristiyanlığı yaymaktır. Basho güneye döndüğünde, Shogo adında birinin kralı ve eşini öldürerek yeni bir şehir kurduğunu ve bu şehri insanlara şiddet uygulayarak yönettiğini öğrenir. Ancak Kralın oğlu bebektir ve Shogo'nun kontrolü altındadır. Shogo askerlerini Basho'ya gönderir ve ondan Kralın oğlunu yanına alıp, diğer yoksul ailelerin çocuklarıyla birlikte büyütmesini ister. Basho bebeği alır ve Başbakan ile işbirliği yaparak, Shogo'yu devirmenin yollarını arar. Başbakan ile birlikte kuzeye giderler, Albay ve Georgiana'dan yardım isterler. Artık şehir el değiştirmiş, yeni

(11) Robert Hudson, "Drama and Dialects of Violence", *Theatre Quarterly*, 2, No:5, 1972, s. 21.

(12) Jenny S. Spencer, *The Dramatic Strategies in The Plays of Edward Bond*, Cambridge University, 1992, s. 108.

(13) Loney, 1976, s. 48.

yönetim şiddet ve zulme daha fazla yer vermeye başlamıştır. Bu yönetim Shogo'dan daha acımasızdır. Dini ve toplumun etik değerlerini baskı aracı olarak kullanarak, şiddeti daha kalıcı kılmışlardır.

Georgiana görevi gereği insanlara Hıristiyanlığı öğretmeye başlar ve çocuklar için de bir okul kurar. Bu çocukların arasında Kralın oğlu da vardır. Ancak Shogo, İngiliz askerlerden aldığı silahların desteği ile şehrin yönetimini yeniden alır. Ne var ki, misyoner okulundaki çocukların hepsini öldürür. Yönetim yeniden el değiştirir. Bu kez İngiliz Albay ve yanındakiler Basho'yu başbakan olarak atarlar. Shogo'nun yargılanması sırasında, Basho'nun kuzeye yaptığı yolculuk sırasında, nehrin kenarında kendi yazısına terk ettiği bebek olduğu anlaşılır. Oyunun sonunda Shogo idam edilir. Georgiana aklını kaçıır, genç din adamı Kiro harakiri yaparken, nehride boğulmak üzere olan birinin çığlıkları duyulur.⁽¹⁴⁾

Basho kendini Haiku şiirini mükemmellik ve derinlik kazandıran bir şair olarak sunsa da şiirinden verdiği örnekler, bunun hiç de böyle olmadığını göstermeye yeter. (Narrow Road, s. 7) Aynı zamanda, Kuzeye giderek geçirdiği otuz yılın bilgilenmek adına ona kazandırdığı bir şey yoktur. Bilgilenmek dediği şey, boş bir duvara bakarak meditasyon yapmasıdır.

Oyunun önemli şiddet sahnelerinden biri de askerlerin tutukluları önce Shogo ve şehirle ilgili bir şeyler söyleyerek nehre atmalarıdır. Çünkü Shogo şehrin yönetimini ele geçirmiş ve toplum düzenini koruma adına her türlü şiddeti ve baskıyı kullanmıştır.

*Tutuklular: Shogo şehrin lideri,
Shogo koruyucu ve dost,
Shogo rehber ve önder,
Shogo şehrin önderi,
Shogo verir, biz alırız... (Narrow Road, s:11-12)*

Bu arada Basho'nun bir gurup din adamı ile karşılaşması da oyuna farklı bir boyut kazandırır. Din adamlarından biri kutsal bir küp taşımaktadır. Küpün kutsal olmasının nedeni, bir zamanlar imparatorun düşmanlarından korunmak üzere bu küpün içine gizlenmesidir. Kiro bu küpün içi-

⁽¹⁴⁾ Ayşen Sayın, *The Effects of A Violent Culture on Human Beings in Four of Edward Bond's Plays: Saved, Early Morning, Narrow Road to the Deep North and Lear*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bil. Enst., 1989, s.75, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ne başını sokar ve bir türlü çıkaramaz. Ne var ki, bu din adamları Basho gibi ağırbaşlı olmaktan çok daha çocuksu davranış sergilerler. Ne Kiro'nun arkadaşları ne de Basho, Kiro'yu kurtarmaya yanaşır, sonuçta kutsal değerler adına onu ölüme terk ederler. Oysa burada birinin yaşamı söz konusudur. Sonunda Kiro'yu bu şekilde Shogo'ya götürmeye karar verirler. Shogo küpü kırarak Kiro'yu kurtarır. Öte yandan din adamlarına göre Shogo, küpü kırarak kutsal değerlere saygısızlık yapmıştır.

Oyunun ikinci perdesinde Albay ve Georgina'nın yönetim biçimi ve sonuçları Shogo'nun yönetimiyle karşılaştırıldığında, din ve yüce değerler adına insanlara daha fazla acı çektirdikleri görülür. Shogo'nun şiddete dayalı yönetim biçiminin etkili olmadığını da kendilerince yorumlarlar:

Bu sistem tıkanı. Çünkü bu sistem insanların Shogo'yu yargılamasına izin veriyordu. Bu yüzden şiddet yerine dürüstlüğü kullanıyorum. İnsanların doğuştan kötü, aç gözlü, günahkar, şiddet yanlısı ve yıkıcı olduklarını.....cinsel ilişkinin kötü ve yozlaştırıcı olduğunu ve gizli olarak yapılmasının uygun olacağını onlara öğretmeye çalışıyorum. İnsanlar bunlara inanınca, söyleneni yapıyorlar. (Narrow Road to the Deep North, S:142)

Oyunun en şiddet dolu sahnesi, işbirliği yapıp İngiliz askerlerden silah desteği alan Shogo ve Kiro'nun Misyoner Okulu'nda bulunan çocukların hepsini öldürmesidir. Bond'un Shogo'nun çocukları katletmesini vermesi, günümüz toplumlarının koşullarına yönelik önemli bir değerlendirmedir. Yazara göre, toplum çocuklarına sahip çıkmamakta, bir kenarda kimsenin bilgisi olmadan ölüme terk etmektedir. Öte yandan Shogo'nun imparatorun oğlunun hangisi olduğunu bilmediği için bütün çocukları öldürdüğünü söylemesi uygulanan şiddetin boyutu açısından oldukça anlamlıdır. Bu arada Bond, dini kullanarak insanların kontrol altında tutulmasına karşı çıkarak, insanların din adına baskı ve şiddet dolu bir ortamla karşı karşıya bırakıldığını belirtir. Bond'a göre din zehirli bir toprağa benzer ve bu toprak üzerinde hastalıklı ve yıkıcı tohumlar yetişir.⁽¹⁵⁾

Sonunda Basho başbakan olmuş, Shogo'nun ölüm fermanını okumuş, Georgina ise çocukların katledilmesinden sonra sürekli tecavüz edilme korkusuyla aklını yitirmiştir. Kiro, yaşadığı bunalımdan kurtulamayarak harakiri yapmıştır. Kiro nehirden boğulmakta olan adamın çağrısına karşı-

⁽¹⁵⁾ Tony Coult, *The Plays of Edward Bond*, Eyre Methuen, London, 1977. s.26.

lık vermemiş ancak, bu kişi kendini kurtarmayı başarmıştır.

Böylece Bond bir kez daha bu insanların çevreye şiddet saçmalarına karşın, sonunda hepsinin bu şiddetin kurbanları olduklarını göstermeye çalışmıştır.

Kendi çabalarıyla kurtulan adam, önemli bir mesajı da beraberinde getirir. Çıplaktır ve bu haliyle saflığı, temizliği simgeler. "Çünkü, insan dünyaya geldiğinde çıplaktır. Bu da yeni bir hayata başlangıçtır."⁽¹⁶⁾ Yazar, karakterlerinin yardım isteyen kişilere yardım etmelerini engelleyerek, onları kendi yazgılarıyla başbaşa bırakır. Bu yaklaşımla Bond, karakterlerini yönlendirmeyerek, seçim yapmalarını ister.

Narrow Road to the Deep North'da Bond'un Japonların No tiyatrosundan etkilendiği söylenebilir. No tiyatrosu, izleyici ile oyuncu arasında belli uzaklık oluşturmak için, maske ve büyük kuklaların kullandığı çok eski bir tiyatro türüdür. Töreni hava, müzik, dans ve şiir bu tiyatronun önemli unsurlarıdır. **Narrow Road to the Deep North**'da olduğu gibi, oyunda belli bir tanrının tapınağına yapılan bir yolculuğu tanımlayan bir giriş bölümü vardır ancak bu oyunda Basho herhangi bir tapınağa değil, kuzeyin derinliklerine bir yere yolculuğa çıkarak, bu özelliğe yaklaşır. Oyunda No tiyatrosuna özgü önemli bir özellik ise, denetimdeki çocukların öldürülmesinden sonra Georgiana'nın aklını yitirmesidir. Aklını kaçırmaması ilk önce dans etmesine daha sonra da zil çalıp, şarkı söylemesine neden olur. Üçüncü unsur ise, Kiro'nun dans ediyormuş gibi el kol hareketleriyle izleyici ile iletişim kurmasıdır.⁽¹⁷⁾

Kısaca **Narrow Road to the Deep North**'daki karakterlerin sorumluluk duygusu taşıdığı söylenemez. Ne var ki, yönetim bu insanlara teslim edilirse toplumun kötülüğe, şiddete sürüklenmesi kaçınılmaz olur.⁽¹⁸⁾ Aslında Shogo, insanları kendi çıkarları için öldürür ve bunun çılginca bir davranış olduğunu bilir. Ancak asıl çılginlık Shogo gibileri ortaya çıkaran, sonra da onları haklı çıkaracak söylenceleri oluşturan toplum yapısındadır. Shogo eylemlerini toplumun iyiliği için yaptığını söylese de, toplum dışı

⁽¹⁶⁾ Richard Scharine, **The Plays of Edward Bond**, Associated University Press, 1976, s. 153.

⁽¹⁷⁾ Ayşen Sayın, **The Effects of A Violent Culture on Human Beings in Four of Edward Bond's Plays: Saved, Early Morning, Narrow Road to the Deep North and Lear**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bil. Enst., 1989, s.91-92, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁽¹⁸⁾ Ayşen Sayın, **The Effects of A Violent Culture on Human Beings in Four of Edward Bond's Plays: Saved, Early Morning, Narrow Road to the Deep North and Lear**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bil. Enst., 1989, s.90-91, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

dürtülerini şiddetle giderdiği söylenebilir. Ne var ki, toplumdaki denetimi sürdürükçe, önemli bir kahramandır.⁽¹⁹⁾

KAYNAKÇA

- Bond, Edward (1968) **Narrow Road to the Deep North**. Methuen, London.
- Bond, Edward (1972) "An Interview in *Critical Quarterly*". Vol.26, s. 127.
- Coult, Tony (1977) **The Plays of Edward Bond**, Methuen, London
- Eagleton, Terry (1984) **Nature and Violence**: "The Prefaces of Edward Bond". 26 No:1-2-127-135.
- Elson, John (1976) **Post-war British Drama**. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hudson, Robert.
- Simon Trussler et al (1972) "Drama and Dialects of Violence". *Theatre Quarterly*, 2 No: 5: 5-14.
- Nightingale, Benedict (1982) **50 Modern British Plays**. Heinemann, London.
- Sayın, Ayşen (1989) **The Effects of A Violent Culture on Human Beings in Four of Edward Bond's Plays**: *Saved, Early Morning, Narrow Road to the Deep North and Lear*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Scharine, Richard (1976) **The Plays of Edward Bond**. Associated University Press.
- Spencer, Jenny S. (1992) **The Dramatic Strategies in The Plays of Edward Bond**. Cambridge University Press.
- Styan, J. L. (1981) **Modern Drama in Theory and Practice 3**: Expressionism and Epic Theatre. Cambridge University Press.
- Taylor, John Russel (1982) **The Second Wave**. Eyre Methuen, London.
- Trussler, Simon (1981) **New Theatre Voices of the Seventies**. Eyre Methuen, London.
- Yerebakan, İbrahim (1993) **The Treatment of Class in New Wave of British Theatre: 1956-1964**. (Basılmamış Doktora Tezi, University of Hull.).

⁽¹⁹⁾Richard Scharine, **The Plays of Edward Bond**, Associated University Press, 1976, s. 260.